

שאלות:

1. על שני סוגים שונים של מידות 'כלל ופרט'.
2. כיצד עלינו לדרוש מופע שבו הפרט זקוק לכלל או להיפך?
3. מהו ההבדל בין מידת 'כלל ופרט' הרגילה לבין מידת 'כלל הצריך לפרט'?
4. האם מידת 'כלל הצריך לפרט' פועלת כתת-מידה של מידת 'כלל ופרט' דווקא?
5. מהו 'כללי' ומהו 'פרטי'?
6. האם החוק של כלל ופרט מרוחקים חל גם לגבי מידות אלו?

המידות:

כלל שהוא צריך לפרט. פרט שהוא צריך לכלל. כלל ופרט. פרט וכלל.

קדש לי כל בכור פטר כל רחם בבני ישראל באדם ובבהמה לי הוא: (שמות יג, ב)

והעברת כל פטר רחם ליקוק וכל פטר שגר בהמה אשר יהיה לך הזכרים ליקוק:

(שמות יג, יב)

כל הבכור אשר יולד בבקר ובצאנך הזכר תקדיש ליקוק אלהיך לא תעבד בכור שורך ולא תגז בכור צאנך: (דברים טו, יט)

מכלל שהוא צריך לפרט ומפרט שהוא צריך לכלל כיצד קדש לי כל בכור, יכול אף נקבה במשמע ת"ל זכר, אי זכר יכול אפילו יצאת נקבה לפניו, תלמוד לומר פטר רחם אי פטר רחם יכול אפילו לאחר יוצא דופן תלמוד לומר בכור זהו כלל הצריך לפרט ופרט שהוא צריך לכלל. (ברייתא דדוגמאות ריש הספרא, בבלי בכורות יט ע"א)

קדש לי... כל בכור. זה כלל שהוא צריך לפרט, ששומע אני כל בכור בין זכר ובין נקבה, ת"ל הזכרים לה' וכה"א כל הבכור אשר יולד בבקר ובצאנך הזכר (דברים טו יט), בא הפרט ולמד על הכלל [זכר ולא נקבה והפרט צריך לכלל], שלא תאמר כל זכר אפילו שאינו פטר רחם, [ת"ל כל בכור פטר רחם]: (פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) פייג ד"ה יקדש ליי)

מידות 'כלל הצריך לפרט' ו'פרט הצריך לכלל'

מבוא

בדף זה נעסוק במידה היחידה מן הברייתא של רי"ש בה עדיין לא עסקנו, ובכך נסיים מעבר ראשון (וראשונני) על מידות הדרש. זוהי מידה נדירה בספרות חז"ל, וככל שמצאנו היא מופיעה רק פעמיים: בסוגיות בכורות יט ע"א וחולין פח ע"ב. הדוגמא הקאנונית למידה זו, אשר מובאת בברייתא דדוגמאות ובבכורות יט (ראה בציטוט למעלה) אינה מפרשתנו אלא מפסוק בפרשת בא (המובא גם הוא למעלה). אולם הראב"ד בפירושו על הברייתא מעלה השערה (ולבסוף דוחה אותה) שכוונת המדרש בברייתא דדוגמאות היא לדרוש את הפסוק בפרשת ראה שמובא למעלה (ולא את הפסוק בפרשת בא). ואכן מצאנו במדרש מקביל בפסיקתא זוטרתא המופיע גם הוא למעלה, שמייחס במפורש את הדרשה במידת 'כלל שהוא צריך לפרט' למקור זה. כך משתמע גם מפירוש רש"י לסוגיית בכורות (בד"ה 'כל בכור'). בסופו של דבר הראב"ד עצמו דוחה את האפשרות הזאת, שכן הוא מוצא בסוגיית בכורות שהפסוק הנדרש הוא אכן זה שבפרשת בא. לא נוכל לעסוק כאן במידות הללו בפירוט הראוי להן (בעיקר ביחס בינן לבין מידות 'כלל ופרט'), מפאת קוצר המצע. ננסה לדון בכמה מן הנקודות העיקריות שעולות ביחס אליהן.

חלוקת מידות 'כלל ופרט' לשני סוגים

ניתן לחלק את מידות הכלל ופרט לשני סוגים: מידות של נוסח לשוני ומידות תוכניות. המידות 'כלל ופרט', 'פרט וכללי' ו'כלל ופרט וכללי' מבוססות על לשונות מקראיים שנוקטים לשון ריבוי ומיעוט וריבוי (וכך גם מכנה בית המדרש של רי"ע את המידות הללו. ראה לדוגמא בדף לפרשת ויקרא ועוד). זוהי תופעה לשונית של שינוי לשון המקרא שמביאה לדרשה. לעומת זאת, מידות כמו 'דבר שיצא מן הכלל' ו'דמותיה, הן מידות אשר עוסקות בפרט שיצא מן הכלל והתפרט בפני

עצמו. זוהי תופעה תוכנית ולא לשונית, שכן אין כאן דרשה המבוססת על שינוי סגנוני במקרא אלא דרשה אשר מבוססת על חזרה וייתור של תוכן (ראה על כך בדפים לפרשיות צו, תזריע ומצורע).

שתי המידות בהן אנו עוסקים כאן שייכות למידות המבוססות על מופע לשוני של פרט וכלל. למעשה המידות הללו מהוות מגבלה על מידות כלל ופרט. כאשר הכלל צריך לפרט אנו לא דורשים במידת 'כלל ופרט', וכאשר הפרט צריך לכלל אנו לא דורשים במידת 'פרט וכלל'. בעל **מידות אהרן** בדונו במידה זו, מביא שהמפרשים התקשו מה בין מידות אלו לבין מידות 'כלל ופרט' הרגילות: מתי אנו דורשים במידות 'כלל ופרט' ומתי אנו מחליטים שזהו פרט שצריך לכלל או להיפך. לא ברור גם מה עלינו לעשות כאשר הכלל צריך לפרט או להיפך. גם בפירושו לברייתא דדוגמאות (בסוף החלק הקרוי 'מידות אהרן') הוא מאריך במידה זו יותר מכל שאר המידות, בכדי להבהיר את התעלומה הזו.

תיאור המדרש בברייתא דדוגמאות

המדרש המובא בברייתא דדוגמאות דן בפדיון בכורות. הציווי 'קדש לי כל בכור' מורה לנו לקדש כל בכור, זכר ונקבה. על כך מופיעה המילה 'זכר' ללמד שמדובר רק על זכרים. כעת המדרש מעלה אפשרות שכל זכר ראשון יהיה חייב פדיון, אפילו אם יצאה נקבה לפניו. לכך הוא מביא את המילים 'פטר רחם'. כאן עולה השאלה מה בדבר פטר רחם שאינו הנולד ראשון, למשל כאשר לפניו היה יוצא דופן (שלא 'פטר' את הרחם, שכן הוא לא יצא משם). כאן חוזרים שוב למילה 'בכור', אשר מלמדת שהוא צריך להיות הילד הראשון. בפשטות הכלל הוא 'כל בכור' והפרט הוא 'פטר רחם'. הפרט יכול להתפרש כראשון שיצא מהרחם גם אם אינו בכור, ולכן הפרט זקוק לכלל כדי להבין את משמעותו. זהו 'פרט שצריך לכלל'. מסיום לשון המדרש נראה שיש כאן גם שימוש במידת 'כלל שצריך לפרט'. לא לגמרי ברור למה הכוונה, שהרי הפרט של 'פטר רחם' אינו מלמד מאומה על הכלל. המילים 'פטר רחם' במדרש מלמדות על הפרט 'זכר' שמשמעותו היא רק אם הוא ראשון ולא אם יצאה נקבה לפניו. לכאורה זהו פרט שמגלה על פרט אחר, ולא 'כלל שצריך לפרט'. יש מקום להבין שלאחר שהפרט 'זכר' גילה על הכלל, אזי היינו חושבים שיש כעת כלל חדש: 'כל בכור שהוא זכר'. כלל זה מתפרש במשמעות: כל הראשון בזכרים (גם אם יצאה נקבה לפניו). ועל כך חוזר ומגלה הפרט 'פטר רחם' שכאשר הזכר יוצא אחרי נקבה הוא אינו חייב בפדיון.¹

היכן כתוב 'זכר'?

השאלה הראשונה שעולה למקרא הדרשה היא: היכן בכלל כתוב בפסוק 'זכר'? הרי הפסוק בו מדובר הוא הפסוק שמובא למעלה מפרשת בא, ולא מוזכרת בו המילה 'זכר'. מהמדרש המקביל בפסיקתא זוטרתא נראה שהכוונה היא למילה 'הזכרים', אשר לקוחה מפסוק יב באותו פרק. אולם כאן כבר מעיר הראב"ד בפירושו לברייתא דדוגמאות, כיצד אנו דורשים 'כלל ופרט' המרוחקין זה מזה מרחק של עשרה פסוקים (ראה על כך בדף לפרשת כי-תשא)? מעבר לכך, לא ברור מדוע המדרש אינו משתמש ישירות רק בפסוק יב, ולקוח משם גם את הכלל (אמנם אין שם את המילים 'כל בכור', אך מופיע שם כלל אחר: 'כל פטר רחם'). עוד קשה מדוע המדרש בברייתא אינו משתמש בפסוק מפרשתנו, שבו מופיע גם הכלל 'כל בכור' וגם הפרט 'זכר'. אמנם כאן אין את הפרט 'פטר רחם', ולכן ניתן לבצע כאן רק את הדרשה של 'כלל שצריך לפרט', ואילו את הדרשה במידת 'פרט שצריך לכלל' יש לעשות מהפסוק המקורי. אנו מגיעים כאן למבנה כמו זה של הפסיקתא זוטרתא (ראה תיאורו להלן). הראב"ד מעלה השערה שכוונת המדרש בברייתא היא לפסוק שבפרשתנו (הוא אינו מזכיר את הפסיקתא זוטרתא שעושה את הקישור הזה במפורש, אך רק כתוספת לדרשה בפסוק שלנו). גם מדברי רש"י בסוגיית בכורות משמע כך, שכן הוא כותב בד"ה 'כל בכור' שהפרט הוא: 'אשר יולד בבקר ובצאנך הזכר'. זהו בדיוק הפסוק שבפרשתנו.

¹ יש להעיר שמצב בו נקבה יצאה דופן, ואחריה יצא זכר מהרחם לכאורה אינו נשלל כאן. מהמדרש עולה כי זכר שנקבה לפניו הוא פירוש אפשרי שמקיים את התכונות בכור וזכר, ורק פטר רחם הוא שמתקן זאת. אולם פטר רחם שולל רק נקבה שיצאה מהרחם לפניו, ולא נקבה שיצאה מהדופן. המילה בכור שמגלה שהוא צריך להיות ראשון, יכולה להתפרש שהוא הזכר הראשון, כפי שמוכח מתחילת המדרש. אם כן, במצב שהבאנו לכאורה יהיה חיוב בפדיון. ייתכן שבעל המדרש שלנו אכן סובר כך, אולם כידוע להלכה זה אינו נכון, ומסתבר שגם בעל המדרש הזה אינו חולק על כך.

אם כנים דברינו, עלינו להניח כי בעל המדרש מתייחס לשלוש התכונות הללו כמצטרפות: צריך להיות זכר, שהוא גם ראשון וגם יוצא מהרחם. נקבה שיצאה דופן מונעת מהזכר להיות ראשון, ולכן הוא אינו חייב בפדיון. אמנם בתחילת המדרש המילה 'בכור' יכולה להתפרש גם כראשון הזכרים, ולכן היא אינה שוללת מצב בו נקבה יצאה לפני הזכר. אולם למסקנה, לאחר מכלול השיקולים המובאים במדרש, נראה כי המילה בכור מתפרשת כצאצא הראשון ולא כראשון הזכרים. שוב ראינו כי שאלה מעין זו עולה בסיום סוגיית בכורות.

אולם גם על כך קשה כיצד ניתן לפרש כך, כאשר הפרט 'פטר רחם' בכלל אינו מופיע בפסוק שבפרשתנו. ועוד, מדוע הראב"ד אינו מציע פירוש לפיו השימוש הוא רק בפסוק יב, אשר מכיל את כל הרכיבים של הדרשה?

המדרש בפסיקתא זוטרתא

מהמדרש המקביל בפסיקתא זוטרתא עולה כי יש כאן שני פרטים שונים, ושתי דרשות שונות: הדרש של 'פרט שצריך לכלל' היא כמו במדרש בברייתא דדוגמאות: הכלל 'כל בכור' מגלה שהפרט 'פטר רחם' אין משמעותו הראשון שיצא מהרחם גם אם אינו בכור. אולם הדרש של 'כלל שצריך לפרט' היא דרשה שונה, אשר מתבססת על פרט אחר, 'זכר' (לא 'פטר רחם'): מהכלל 'כל בכור' היינו חושבים שגם זכר וגם נקבה חייבים בפדיון, והפרט 'זכר' מלמד שזהו רק זכר.² נעיר כי המבנה של המדרש הזה אינו ברור. הדרשה במידת 'כלל שהוא צריך לפרט' נעשית משני הפסוקים בפרשת בא (פס' ב וי"ב). לאחר מכן מופיעה תוספת לא ברורה מהפסוק בפרשתנו, שכנראה מביאה דוגמא או מקור נוסף לאותה דרשה. לסיום המדרש מביא דרשה במידת 'פרט שהוא צריך לכלל', ולא ברור על איזה פסוק היא מוסבת. האם זהו המשך של הדרשה מהפסוק בפרשתנו, אולם אז לא ברור מנין לקוח הצירוף 'פטר רחם' שכלל אינו מופיע בפסוק זה. מסתבר שכאן בעל המדרש חוזר לפסוקים שבפרשת בא, ומשם הוא דורש 'פרט שהוא צריך לכלל', להוציא מצב בו יצאה נקבה לפניו. נעיר כי הצירוף 'כל בכור פטר רחם' אינו מופיע באף אחד משני הפסוקים. המילה 'בכור' רומזת על כך שהכוונה היא כנראה לפס' ב, ואז צריך לגרוס 'כל בכור פטר כל רחם'.

האם ניתן לדרוש את הכל מפסוק יב?

ראינו שהברייתא, ואחריה גם הראב"ד, אינם מוכיחים להשתמש בפסוק יב כמקור בלעדי לדרשה, זאת על אף שיש בו גם כלל: 'כל פטר רחם', וגם פרט: 'הזכרים'. ננסה לבחון האם בכלל ניתן היה לדרוש את הדרשות הללו מפסוק זה, באיזו משתי המידות, ולגבי אלו דרשות. בדרשות אלו אנו מאפיינים את הבכור החייב בפדיון בשלוש תכונות: שיהיה בכור (נולד ראשון, בכל צורה שהיא). שיהיה זכר. שיהיה נולד מרחם (ולא מהדופן). אלו שלוש התכונות המגדירות את קבוצת התינוקות החייבים בפדיון.³

הכלל בפסוק זה הוא 'כל פטר רחם'. יכול יהיה גם בזכר וגם בנקבה, ת"ל 'הזכרים'. אם כן, דרשת 'כלל שהוא צריך לפרט' בהחלט ניתנת להיאמר כאן. לעומת זאת, האפשרות שפטר רחם שלפניו יצא יוצא דופן חייב פדיון אינה יכולה להישלל כאן, שכן הפסוק אינו מזכיר בכור. אולם דרשה אחרת במידת 'פרט שהוא צריך לכלל' לכאורה אפשרית כאן, שהרי האפשרות להבין בפרט ('הזכרים') שגם זכר שיצאה לפניו נקבה חייב בפדיון, נשללת מ'כל פטר רחם'. אם כן, ישנה כאן אפשרות לדרוש את הפסוק הזה בשתי המידות, ואז הפרט המשמש בשתייהן יהיה אותו פרט. אמנם לא ניתן להוציא מכאן את כל ההלכות הרלוונטיות, שכן מצב שבו קדם יוצא דופן אינו נשלל מפסוק זה.

מסקנות: האם זוהי מידה אחת או שתיים?

הסיבה היחידה שחז"ל והראב"ד בעקבותיהם אינם מיישמים את הדרשה על פס' יב היא שלא ניתן להוציא מממנו את כל ההלכות. אולם עניין זה אינו ברור: מדוע עלינו להוציא את כל ההלכות מפסוק אחד? מדוע לא נלמד לשלול מצב של יוצא דופן לפני פטר הרחם מפסוק אחר (נדרוש במידת 'פרט שהוא צריך לכלל' את פסוק ב)?

נראה שמכיון שמדובר כאן על הגדרת הקבוצה שעליה חל הדין של פדיון בכורות, האפיון כולו צריך להילמד מאותו פסוק. ניתן לראות זאת גם מעצם העובדה שהדרשות בשתי המידות מיושמות על אותו פסוק עצמו. ראינו שאלו דרשות נדירות להפליא בספרות חז"ל, והמופע הקאנוני שלהן משתמש בשתייהן יחד. גם הברייתא דדוגמאות פותחת בשאלה: "מפרט שהוא צריך לכלל ומכלל שהוא צריך לפרט כיצד?"⁴ ומשמע שהכל מבנה אחד.

על כן נראה כי המבנה שלנו, בו הכלל צריך לפרט והפרט צריך לכלל, הוא מבנה אחד, שכל כולו מיועד ללמד על אופי הכלל בו מדובר. מסיבה זו כאשר חסר אחד המאפיינים זוהי דרשה חסרה, ולכן חז"ל לא משתמשים בפסוק יב בכדי לדרוש אותה.

נעיר כי טענה זו מוסבת על הדרשה שלנו, אולם היא אינה הכרחית לכל שימוש מדרשי במידות אלו. השימוש השני בבבלי חולין פח ע"ב מביא רק את מידת 'כלל הצריך לפרט', ולא את המידה 'פרט הצריך לכלל'.

² ייתכן שגם הדרש בברייתא דדוגמאות מכיון לשני פרטים שונים, במקביל לפסיקתא זוטרתא. ראינו כי לא מפורט שם מהו הפרט שאותו צריך הכלל. אמנם לעיל העלינו הצעה שזהו אותו פרט עצמו: 'פטר רחם'.

³ אמנם בסוגיית בכורות ישנה מחלוקת תנאים בשאלה האם מספיקה אחת מהתכונות הללו בכדי להגדיר בכור, או שצריך את שלושתן. להלכה נצרכות שלושתן, ואין לנו מקום כאן להיכנס לפרטי סוגיית הגמרא שם.

⁴ אמנם לפי הצעתנו נכון יותר לגרוס ללא האות מ"ם: '(מ)כלל שהוא צריך לפרט'.

אמנם לפי זה היה יתרון לדרוש את פסי' יב, שכן שם הפרט המשמש לשתי הדרשות הוא אותו פרט. המדרש לא עשה שימוש בפסי' זה בגלל החוסר שבו, אולם זה מצביע על כך שהצעתנו למעלה, לפיה במדרש שלנו אותו פרט משמש לשתי הדרשות יש בה ממש. נשוב ונציין כי בפסיקתא זוטרתא ברור שזה אינו המצב.

שיטת רש"י בבכורות

רש"י בבכורות הולך בדרך אחרת. לדעתו הדרשה הראשונה היא דרשה במידת 'כלל ופרט' הרגילה, אשר מצמצמת את הכלל 'כל הבכור' בבחינת 'אלא מה שבפרט' לזכרים בלבד. לדעתו שתי הדרשות הבאות בברייתא הן אשר משתמשות בשתי המידות המודגמות כאן. לפי זה נפתרת הבעיה היכן מופיע 'הזכר', שכן בפסוק בפרשתנו הוא אכן מופיע. מאידך, המונח 'פטר רחם' אינו מופיע בפרשתנו, ולא ברור כיצד לומדים ממנו. בנוסף, מסוגיית בכורות שם עולה בבירור שהדרשה היא מהפסוק בפרשת בא, כפי שכבר העיר גם הראב"ד.

מסתבר שכונת רש"י היא אחרת. הדרשה הראשונה בברייתא מבוססת על הפסוק בפרשתנו, והיא דרשת 'כלל ופרט' רגילה. לאחר מכן מופיעות שתי דרשות של 'כלל הצריך לפרט' ו'פרט הצריך לכלל' ששתייהן מבוססות על פסוק ב פרשת בא. לפי רש"י אין כל צורך לפסוק יב, שכן הפרט 'זכר' לקוח מפרשתנו ואינו משחק תפקיד בדרשות של 'פרט הצריך לכלל' ו'כלל הצריך לפרט'.⁵ בשתי הדרשות הללו הפרט הוא 'פטר רחם' והכלל הוא 'כל בכור'. הכלל צריך את הפרט כדי להוציא מהכלל 'בכור זכר' (בדיוק כהצעתנו לעיל בביאור הברייתא) מצב שבו נקבה נולדת לפניו (מצב שהוא ראשון הזכרים אך לא בכור). הפרט 'פטר רחם' צריך את הכלל 'בכור' כדי לשלול יוצא דופן שיצא לפני פטר הרחם.

המהלך לפי רש"י הוא שישנה דרשה של 'כלל ופרט' שתוצאתה מגדירה את הכלל כ'בכור זכר'. זהו הכלל שלגביו מתבצעות שתי הדרשות במידות 'כלל הצריך לפרט' ו'פרט הצריך לכלל'. כאן רואים בצורה חדה הרבה יותר את הדרשה ששתי הדרשות בשתי המידות הללו יתבצעו על אותו פסוק, כאילו היו מבנה אחד. מצד שני, לפי רש"י חלק מהגדרת הכלל נעשית באמצעות דרשה מפסוק אחר.⁶

השוואה למידות 'כלל ופרט' ו'פרט וכלל': מתי הכלל לא צריך את הפרט

הזכרנו כבר את התלבטות הראשונים לגבי יישומן של המידות הללו, וכעת נוכל להבין אותה טוב יותר.

מתוך דברינו עד כה עולה כי שתי המידות הללו מהוות סייגים על מידות 'כלל ופרט' הרגילות. כאשר יש צורך בין הכלל לפרט אזו או לא מיישמים את מידות הכלל ופרט הרגילות, אלא את המידות הללו. מכאן נוכל גם להבין את הערתו של הראב"ד שמקשה כיצד אנו מיישמים את המידות הללו על מצב בו הפרט מרוחק מהכלל. העיקרון שלא דורשים כלל ופרט במצב בו הפרט מרוחק נאמר על מידות הכלל ופרט. הראב"ד מניח שהוא תקף גם לגבי המידות בהן אנו דנים עתה. כנראה הדבר מבוסס על תפיסה ששתי המידות הללו אינן אלא סייגים על מידות 'כלל ופרט', כעין 'תת-מידות' שלהן.⁷

נניח שהיינו מתייחסים לפסוק שבפרשתנו באופן של מידת 'כלל ופרט'. הכלל הוא 'כל בכור', והפרט הוא 'הזכרים'.⁸ הכלל שבידינו הוא שמופע של 'כלל ופרט' אתה דן 'אלא מה שבפרט'. כלומר אתה מצמצם את הכלל של הבכורות לקבוצת הזכרים. אולם זה גופא מה שאנו עושים גם כאן: מצמצמים את הבכורות לזכרים בלבד.

עולות כאן שתי שאלות, ובשתייהן עוסקים הראשונים והמפרשים (בספר מידות אהרן בתחילת פרק שמיני הוא מביא את שתייהן):

1. במישור יישומה של המידה: לא ברור מהו ההבדל בין מה שעלינו לעשות כשהכלל צריך לפרט, לבין מצב בו הוא אינו צריך אותו.
2. במישור איתור המידה הרלוונטית למופע מקראי נתון (זוהי שאלה נוספת, שאינה אלא צדה השני של אותה מטבע): מתי אנו יודעים שעלינו ליישם את מידת 'כלל ופרט', ולא את מידת 'כלל הצריך לפרט'? הרי תמיד במידת 'כלל ופרט' אנו מצמצמים את הכלל לתת-הקבוצה של הפרט. אם כן, אנו מוציאים חלק ממה שהיה כלול בו ללא הצמצום, ולכן הכלל צריך לזיקוק שנעשה על ידי הפרט. ללא הפרט הוא היה מובן באופן רחב יותר.

⁵ לפי זה ייתכן שגם הערת הראב"ד על כלל ופרט מרוחקין מתייחסת לדרשת 'כלל ופרט' ולא לדרשת 'כלל הצריך לפרט', ובטלה הערתנו לעיל. אמנם מדברי הראב"ד עולה בבירור כי הוא אינו לומד את הברייתא כשיטת רש"י, שאם לא כן לא היה עליו להציע לייחס את כל הדרשה לפסוק שבפרשתנו.

⁶ נעיר כי הבעיה של זכר שיצא לאחר יוצאת דופן נקבה (ראה בהערה לעיל) קיימת גם לפי הצעתו של רש"י.

⁷ בפרשת כי-תשא ראינו שהגמרא מבססת את חוסר האפשרות ליישם את מידות 'כלל ופרט' במצב בו הפרט מרוחק מהכלל, על העיקרון שאין מוקדם ומאוחר בתורה. הכיווניות שהיא כל כך חשובה במידות ה'כלל ופרט' אינה מתקיימת במצב כזה. טענתו של הראב"ד מרמזת על כך שהכיווניות חשובה גם במידות שלנו, והדבר צ"ע לאור מה שנראה מייד שהכיווניות כאן כנראה אינה רלוונטית.

⁸ אנו מתרכזים בפסוק שבפרשתנו בגלל הערת הראב"ד שבדרשה בפרשת בא בפס' ב הפרט מרוחק מהכלל.

לשם השוואה נתייחס רגע למידת 'פרט וכללי'. במצב בו הפרט לא צריך לכלל, אנו משתמשים במידת 'פרט וכללי', וזה מוביל אותנו להכללה של הפרט. אולם במידת 'פרט שהוא צריך לכללי' הפרט מצומצם על ידי הכלל, ולא מורחב על ידו. למשל, הפרט 'פטר רחם' מצומצם על ידי הכלל 'כל בכורי לשלול מצב בו היה יוצא דופן לפני פטר הרחם. איזו משתי השאלות שלמעלה נפתרת במידה זו?

שאלה 1 ודאי אינה קשה, שכן ההבדל ביישום הוא ברור: במידת 'פרט וכללי' אנו מרחיבים את הפרט, ואילו במידת 'פרט שהוא צריך לכללי' אנו מצמצמים את הפרט. לגבי שאלה 2, המצב מעט סבוך יותר. היה מקום לומר שכאשר הכלל מביא להרחבת הפרט אזי עלינו ליישם את מידת 'פרט וכללי' וכאשר הוא מביא לצמצומו אז עלינו להשתמש במידת 'פרט שהוא צריך לכללי'. אולם זהו זיהוי של שתי השאלות. עדיין אין לנו קריטריון ברור מתי ליישם כל אחת מהן.

האם המידות מחולקות בהקבלה?

שאלה נוספת שעולה בהקשר זה היא: מה קורה במצב שבו יש מופע מקראי של כלל ואחריו פרט, אולם לא הכלל צריך את הפרט אלא הפרט צריך את הכלל. האם נדון כאן במידת 'כלל ופרט', או שנדון במידת 'פרט שהוא צריך לכללי'?

לשון אחר: האם מידת 'כלל שהוא צריך לפרט' תמיד מתייחסת לכלל שמופיע לפני הפרט, או לאו דווקא (וכן לגבי המידות הנגדיות)? או: האם מידת 'כלל שהוא צריך לפרט' תמיד מסייגת את השימוש במידת 'כלל ופרט', או שהיא יכולה לסייג כל אחת משתי המידות האחרות?

אם נתבונן בדוגמאות שבידינו, וכן בסוגיית חולין פח ע"ב, נראה כי לכאורה ההקבלה נשמרת. תמיד מידת 'כלל שהוא צריך לפרט' מתייחסת למופע של 'כלל ופרט'. וכן נראה מדברי המפרשים שהתייחסו למידות הללו כמקבילות (כל אחת מהן מסייגת רק מידה אחת אחרת).⁹

אמנם בדוגמאות שהבאנו הדרשה של 'פרט הצריך לכללי' אינה שומרת על מבנה כזה. גם היא מיושמת על מבנה של 'כלל ופרט', שבו הפרט מופיע בפסוק לאחר הכלל. אם כן, הדרשות בשתי המידות מתייחסות למבנה של 'כלל ופרט'. האם זה אומר שאין הקבלה בין המידות לשני הצדדים, או שמא ישנה אסימטריה: מידת 'כלל שהוא צריך לפרט' מיושמת רק על מופעים של 'כלל ופרט', אך מידת 'פרט שהוא צריך לכללי' אינה דורשת כיווניות כלשהי? ואולי שתי המידות מיושמות רק על מבנה של 'כלל ופרט', ואילו 'פרט וכללי' מיושם תמיד (ללא תלות בשאלת הקשר בין הפרט לבין הכלל)?

למעלה, בדיון על הקשיים הנובעים מן ההשוואות למידות 'כלל ופרט' הנחנו שהמידות מחולקות בהקבלה, כלומר: שמידת 'פרט שהוא צריך לכללי' מיושמת על מופע של 'פרט וכללי'. אולם כעת אנו רואים שזה לא נכון. בדרשות שלנו גם מידה זו מיושמת על מבנה של 'כלל ופרט'. ההשוואה בין מידת 'פרט שהוא צריך לכללי' לבין מידת 'כלל ופרט' אינה משנה את התמונה באופן מהותי. גם כאן השאלות אינן עולות, ונראה כי הן מהוות קושי אך ורק על מידת 'כלל שהוא צריך לפרט' (ולא על 'פרט שהוא צריך לכללי').

שיטת בעל מידות אהרן

בעל מידות אהרן בתחילת הפרק התשיעי טוען שמידת 'פרט שהוא צריך לכללי' מסייגת את מידת 'פרט וכללי'. הוא עצמו מביא את הדוגמא מהברייתא דדוגמאות שמראה את ההיפך, וצלי"ע בזה.

ההיגיון שבמידות הללו

ההיגיון שבהפעלת מידות אלו טעון גם הוא ביאור. האם קיומו של קשר (או צורך) בין הפרט לבין הכלל מונע את ההתייחסות אליהם כמבנים של 'פרט וכללי' או 'כלל ופרט'? אם כן, אז האם הכיוון הוא חשוב? מדוע (אם זה באמת נכון). והערנו שכך משתמע מדברי המפרשים) כלל שצריך לפרט אינו מונע דרשה של 'פרט וכללי', אלא רק דרשות במידת 'כלל ופרט'? ראינו שהכיווניות חשובה מאד בדרשות במידות 'כלל ופרט'. כאן אנו רואים שהיא כנראה חשובה גם ביחס למידות שלנו, כלומר ביחס לקשרים בין הפרט לכלל שמסייגים את מידות 'כלל ופרט' הרגילות. הסבר לתופעה זו דורש היזקקות להסבר ההיגיון שמאחורי הדרשות ב'כלל ופרט'. אם נבין את ההיגיון בדרשות אלו, נוכל לנסות ולהבין גם את הסייגים להפעלתו.

שיטת רש"י בבכורות לגבי ההבחנה בין צמדי המידות

רש"י בסוגיית הבבלי בבכורות מאריך לבאר את ההבחנה בין מידת 'כלל ופרט' לבין מידת 'כלל שהוא צריך לפרט', תוך שהוא מזכיר את הקושיות שעלו למעלה. רש"י מסביר כי במצב של 'כלל ופרט' משמעותו של הכלל (=קבוצת היישים שהוא מתייחס אליהם) היא ברורה. הפרט שבא אחריו מצמצם אותה לתת-קבוצה קטנה יותר אשר מוכלת בה. לעומת זאת, מצב של 'כלל הצריך לפרט' הוא מצב של עמימות ביחס למשמעותו של הכלל עצמו.

⁹ ראה, לדוגמא, בהערה לעיל על דברי הראב"ד בדבר הכיווניות של המידות הללו.

הכלל סובל שני פירושים שונים, והפרט הוא אשר קובע את מי משניהם עלינו לבחור. זה אינו בהכרח צמצום של קבוצה, אלא בחירת אחת משתי קבוצות.¹⁰ בדוגמא שלנו, המונח 'בכור' מתייחס לזכרים נקבות כאחד, ולכן צמצומו לזכר הוא 'כלל ופרט'. אין אפשרות לפרש 'בכור' כזכר דווקא. ברור שהוא כולל גם זכרים וגם נקבות, והפרט מצמצם אותו מעבר למשמעותו. לעומת זאת, ביחס לפרמטרים העולים בדרשת 'כלל שהוא צריך לפרט', המונח 'בכור זכר' (תוצאת הדרשה ב'כלל ופרט', שלפי רש"י היא המהווה את הכלל לצורך ההמשך) סובל את הפירוש 'ראשון לזכרים' (=גם אם יש נקבה לפניו), או 'זכר שהוא גם ראשון' (=זכר שאין אף אחד לפניו).¹¹ כאן הפרט 'פטר רחם' בוחר עבור הכלל את המשמעות 'זכר שהוא ראשון'.

רש"י אינו מתייחס במפורש לצמד המקביל: 'פרט וכלל' ו'פרט שהוא צריך לכלל', אולם נראה מלשונו שהוא רואה זאת כסימטרי. גם הצורך של הפרט בכלל נאמר באותה משמעות (שהכלל בורר בין אפשרויות ולא מצמצם או מרחיב את המשמעות).

יישוב הקושיות דלעיל לפי הצעתו של רש"י

מתוך ההסבר של רש"י נראה כי שתי הקושיות אותן העלינו מתיישבות היטב. ראינו שלגבי 'פרט הצריך לכלל' לא היה קשה מאומה, ועל כן אין צורך לבחון את דברי רש"י בעניין זה. אולם לגבי 'כלל הצריך לפרט' נראה כי ההבדל ביישום שתי המידות מתיישב היטב: האחת מצמצמת את המשמעות לתת-קבוצה, והשנייה בוררת בין משמעויות. השאלה כיצד עלינו לאתר את המידה הרלוונטית קשורה אף היא לשאלה הראשונה: אם ישנה עמימות בין שני פירושים אפשריים לכלל, כי אז עלינו להשתמש במידת 'כלל הצריך לפרט', ואם המונח ברור והפרט מצמצם אותו כי אז מתבקש שימוש במידת 'כלל ופרט' הרגילה.

הערה מן הדוגמא בסוגיית חולין

רש"י על אתר מסביר לפי זה גם את הדוגמא השנייה בשי"ס למידת 'כלל שהוא צריך לפרט', בסוגיית חולין פח ע"ב. הגמרא שם דנה בכיסוי הדם מהפסוק 'וכסהו בעפר'. הכלל הוא 'וכסהו', והפרט הוא 'בעפר'. ומסביר על כך רש"י, שהמונח כיסוי סובל הן את הפירוש כיסוי באמצעות כפיית כלי או כיסוי בדבר המתפזר. על כן הפרט מגלה שהכוונה היא למשמעות של דבר המתפזר. דרשה ב'כלל ופרט' היתה מובילה למיעוט של אבנים שחוקות וגיר וכדו' (=אלא מה שבפרט: רק עפר).

יש להעיר כי כאן שתי המשמעויות נראות כמו אלטרנטיבות שאינן מוציאות זו את זו. הפירוש יכול להיות או כלי או עפר או שניהם, והפרט ממעט את הכיסוי בכלי ומותיר רק כיסוי בעפר. אם כן, לכאורה זהו צמצום ולא בחירה בין שתי משמעויות. לא ברור מדוע זו אינה דרשה של 'כלל ופרט'?

נראה כי ההבדל הוא שהמונח 'כיסוי' יכול גם להתפרש רק ככיסוי בעפר ולא כיסוי בכלי (לעומת בכור שבכלל אינו יכול להתפרש רק כזכר, ולכן ברור שיש שם צמצום של המשמעות). על כן אין כאן בהכרח צמצום מן המשמעות המלאה, אלא יש כאן בחירה במשמעות אחת מתוך שתיים. יש להעיר על כך בתרתי:

1. לא ברור מדוע באמת הפירוש שמציע רש"י למונח 'כיסוי' הוא נכון. ראינו שלפי רש"י כיסוי יכול להתפרש רק ככיסוי בעפר. האם באמת ניתן להבין 'כיסוי' ככיסוי בעפר בלבד ולא בכלי? לכאורה יש כאן צמצום ולא בחירה בין אפשרויות.

2. גם אם הפירוש של רש"י למונח 'כיסוי' הוא אפשרי, עדיין ייתכן שזהו צמצום, אלא שזה לא הכרחי. לשון אחר: ההכרעה של הגמרא לפי רש"י שיש כאן בחירה ולא צמצום, היא רק אפשרית אך לא הכרחית. הרי המונח 'כיסוי' יכול אמנם להתפרש רק ככיסוי בעפר (ואז מתרחשת כאן בחירה בין משמעויות) אולם הוא גם יכול להתפרש ככיסוי בכל דבר (ואז מתרחש כאן צמצום של המשמעות).

השאלה הראשונה נוגעת לפירוש מילולי בלשון המקרא, ולא ניכנס אליה כאן. לצורך הדיון נקבל את טענתו של רש"י כי זהו פירוש אפשרי. אולם לאור זאת עולה לכאורה מן השאלה השנייה כי די לנו בכך שהפירוש הסופי הוא פירוש אפשרי (ולא הכרחי) לכלל כדי להכריע כי יש להשתמש כאן במידת 'כלל הצריך לפרט' ולא במידת 'כלל ופרט'. קשה להניח שרש"י סובר כי זהו פירוש הכרחי למונח 'כיסוי'.¹² ועדיין צלי"ע בזה.

¹⁰ אמנם ייתכן שיהיה כאן גם צמצום, שכן אם המשמעות יכולה להיות כל אחת משתי הקבוצות, צנמסתבר כי היא יכולה להיות גם האיחוד של שתיהן.

¹¹ במקרה זה אחת המשמעויות כוללת את השנייה, ולכן האיחוד ביניהן אינו יוצר משמעות אפשרית שלישית.

¹² בנוסח דברי רש"י המובא בתוד"ה 'כיצד' בסוגיית בכורות נראה קצת שאכן שני הפירושים הללו מוציאים זה את זה. מובאות שם שתי צורות של כיסוי: האחת באמצעות הנחת משהו מעל הדבר המכוסה, והשנייה באמצעות בלילת העפר בתוך הדם. למעשה היה עלינו לעיין בכל מהלך הסוגיא שם וגם בשאר דברי התוס' ביתר דקדוק, ואכ"מ.

הערת הראב"ד מסוגיית חולין

הראב"ד בפירושו לברייתא דדוגמאות מפרש את הצורך של הכלל והפרט באופן דומה לזה של רש"י (ייתכן שישנו הבדל מסוים, ואכ"מ). בסוף דבריו שם הוא מעיר כי הדרשה בסוגיית חולין היא לא רק 'כלל הצריך לפרט', כפי שכותבת הגמרא, אלא נדרשת שם גם מידת 'פרט הצריך לכלל'. את העובדה שהכלל זקוק לפרט כבר ראינו, שכן הפרט בוחר עבורנו את משמעות הכלל. הראב"ד מוסיף שגם הפרט זקוק לכלל, שכן אם היה כתוב רק 'ושפך את דמו בעפרי ללא יכסהו', לא היינו יודעים שעלינו לכסות את הדם.

הערה זו מעוררת את שאלה מדוע בכלל 'יכסהו' נחשב ככלל? בדוגמא בה עסקנו כאן, הכלל הוא 'כל הבכור', והמילה 'כל' מסמנת לנו שמדובר כאן בכלל. אולם לא ברור מדוע 'יכסהו' נחשב בכלל ככלל? לכאורה 'יכסהו' היא הפעולה הנדרשת, ו'בעפרי' הוא החפץ שבו מתקיימת הפעולה. מדוע היחס ביניהם הוא כיחס שבין פרט לכלל? יש לציין כי שאלה זו קשה על הגמרא בחולין עצמה, ללא קשר להערת הראב"ד, שרק מחדדת זאת.

מסתבר כי יסוד הדברים נעוץ גם הוא ביחס בין שני הפירושים שביניהם אנו בוחרים. המילה 'יכסהו' נחשבת ככלל בדיוק מפני שהיא סובלת שני פירושים שונים. על כן נותרת כאן עמימות, ולכן זה נחשב ככלל. המילה 'בעפרי' נחשבת כפרט מפני שהיא בוררת רק את אחד מהם. נעיר כי המונח 'כלל' המופיע במידות הדרש 'כלל ופרט' ו'פרט וכלל' אינו יכול לקבל משמעות כזו, שהרי שם אין כל עמימות בפירוש המונח הכללי. על כן במקרים אלו הכלל יופיע תמיד באופן של ריבוי פיסי ולא באופן של ריבוי פירושים כמו במקרה שלנו כאן.

אם כן, העובדה שישנה עמימות בפירוש הכלל מופיעה בשני הקשרים: ראשית, היא מסייעת לנו לאפיין מופע מקראי כסוג של 'כלל'. שנית, היא מגדירה לנו שכאן יש ליישם את המידה 'כלל הצריך לפרט' ולא את המידה 'כלל ופרט' (ולכן גם מילה כזו יכולה לשמש כמילת כלל, מה שלא אפשרי במידות 'כלל ופרט' הרגילות).

נעיר כי הבחנה זו מציעה הבדל נוסף בין שתי המידות 'כלל ופרט' ו'כלל הצריך לפרט': ה'כלל' בשני המקרים יכול להיות שונה: מה שנחשב 'כלל' לעניין דרשות במידת 'כלל הצריך לפרט' לא יחשב 'כלל' לעניין דרשות 'כלל ופרט' רגילות.

הסבר ליחס בין המידות

נותר לנו לבאר מדוע כאשר הכלל נצרך לפרט אנו לא דורשים 'כלל ופרט' אלא 'כלל הצריך לפרט'. הערנו כי לשם כך עלינו להבין מדוע בכלל נדרש הצירוף 'כלל פרט' באופן הרגיל, ואז אולי נוכל להבין מדוע יש לסייג את המידה הזו במקרים שיש צורך בין הכלל והפרט.

לאור היחס בין המידות הללו נראה שהדרשה של 'כלל ופרט' מבוססת על ייתור, או תמוהה אחרת כלשהי, בלשון המקרא. כאשר ישנו מופע של 'כלל ופרט' ישנה כאן תופעה מקראית אשר דורשת הסבר. הסבר זה ניתן באמצעות דרשה של 'כלל ופרט' שמטרתה להבהיר מדוע התורה נוקטת לשון תמוהה כזו. אם כן, המסקנה היא שדרשת 'כלל ופרט' היא אמנם מידה טכסטואלית, אולם היא מבוססת על קושי בפשט (לא כל המידות הן כאלו. ראה, למשל, בדף לפרשת פנחס).

הקושי עליו מבוססת דרשת 'כלל ופרט' יכול להיות ייתור, שהפרט מתפרט במקום שכבר נקבעה ההלכה לגבי הכלל כולו. ויכול להיות שיש כאן שינוי לשוני (שהתורה עוברת מלשון רבים ללשון יחיד באותו פסוק, או שהיא נוקטת לשון ריבוי כמו 'כל' באופן שאינו נצרך לפי הפשט).¹³ אם זהו שורש הדרשה של 'כלל ופרט', אזי כאשר ישנו צורך בפרט בכדי להבהיר את הכלל, אין כאן ייתור שדורש הסבר, ולכן לא דורשים במידת 'כלל ופרט'.

במצב כזה אנו למעשה לא דורשים את המקרא כלל. אין צורך בדרשה שכן אין כאן קושי לפתור. מידת 'כלל הצריך לפרט' מורה לנו להותיר את הפירוש הפשוט לפסוק על מכוננו, ולא לדרוש את הפסוק. כפי שכבר הערנו, מידות אלו הן מגבלות, או תת-מידות, של מידות ה'כלל ופרט' הרגילות.

¹³ מקרים שונים אלו מעמעמים את חדות ההבחנה אותה עשינו בתחילת הדברים, בין שני סוגים של מידות 'כלל ופרט' (תוכניות ולשוניות). הייתור מתחיל כבר הלשתייך לסוג המידות התוכניות, כמו 'דבר שהיה בכלל ויצא ללמד'.